

Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599.

Udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved C. RISE HANSEN under tilsyn af KAREN MARIE OLSEN.

I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag, København 1964.

xxv + 304 s. 24 kr.

De to rækker præsteindberetninger fra Vendelbo stift 1568 og 1599 er tidligere meddelt i sammendrag af henholdsvis D. H. Wulff (»Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16de og 17de Aarhundrede« 1-4. hft., Ålborg 1872-74) og C. Molbech (»Et Bidrag til Vendsyssels historiske Statistik i det 16. Aarhundrede« i Historisk Tidsskrift 2. rk. bd. III, s. 535-50, 1850). Hovedindholdet af adjunkt Wulffs publikation var imidlertid præsteindberetninger fra 1553, 1555, 1571 og 1625, der navnlig gav oplysninger om præsternes indtægter af avl, tiender m. v. Wulff udnyttede dog indberetningerne 1568 om bøndergårde, bol og gadehuse til en oversigt over herregårdene og deres ejere samt en fortegnelse over, hvad hver enkelt besidder (også præstegårde, skoler, borgere og »frie bønder«) havde af gårde, bol og huse i stiftets forskellige sogne (anf. st., s. 201-232). I C. Molbechs afhandling i Hist. Tidsskrift anføres såvel for 1568 som 1599 antallene af gårde og bol (for 1568 tillige huse), idet kronens besiddelser er udskilt. Molbech opregner herredsvise antallene af ejendomme under hovedgårde eller tilhørende Ålborg Hospital, præstegårde, borgere og bønder etc. Trods mangler, der også vedrører talmaterialet, er de to publikationer vedblivende af interesse, ikke mindst for læsere, der må ønske et vist statistisk overblik, hvad denne, tekstkritisk set mere værdifulde, fuldstændige udgave desværre ikke giver. Det bør nævnes, at også udgiveren anerkender Wulffs indsats (»den af jysk topografi højt fortjente D. H. Wulff«, s. xxiv), men anmelderen beklager, at Rise Hansen ikke nærmere omtaler C. Molbechs tidligere og i befolkningshistorisk henseende mere betydningsfulde afhandling.

I indledningen s. ix-xxv gør udgiveren rede for indberetningernes tilblivelse, for overleveringen af materialet, endvidere for herredernes rækkefølge (datidens herredsinddeling er lagt til grund), principper for tekstudgivelsen, navneregister m. v. Han anfører, at de herredsvise ekstrakter ofte har deres selvstændige værdi ved at give meddelelser om ejerforhold, som savnes i præsteindberetninger fra de enkelte sogne. Kongebrev af 26. juni 1568 havde bestemt, at herredsprovsterne skulle optage registre over alle de sogne, de havde under sig, og sende dem til superintendenten (biskoppen), der så skulle indsende registrerne forseglet til kongens kancelli. En ekstrakt af indberetningerne 1568 findes i Ålborg bispearkiv (landsarkivet i Viborg), hvor iøvrigt såvel disse indberetninger som de fra 1599 indgår i et samlingsbind med beslægtede

arkivalier. Rise Hansen tænker sig, at ekstrakten 1568 (»Register over herregårde, bøndergårde, bol og gadehuse i Ålborg stift 1568«) i virkeligheden er »en under superintendentens vejledning og gennemsyn udarbejdet kladde, der siden i renskreven tilstand er fremsendt til kancelliet i København« (s. xx). De meget forskelligt affattede præsteindberetninger har vel simpelthen nødvendiggjort en bearbejdning af materialet.

1599 mangler originale indberetninger fra to herreder, Jerslev og Morsø Nørre; udsnit af ekstrakten må da erstatte dem. Fra 5 herreder, Horns, Børglum, Hundborg, Hassing og Refs, foreligger samlede indberetninger fra herredsprovsterne, mens der findes indberetninger fra de enkelte præster i følgende 6 herreder: Vennebjerg, Hvetbo, Kær, Han, Hillerslev og Morsø Søndre; fra Vennebjerg herred har man tillige provstens indberetning for herredet under eet (ikke aftrykt). Hvert herreds præster har antagelig været samlet, når indberetningerne blev underskrevet, de indkomne oplysninger er indsendt til kansleren 18. september 1599; det kanslerbrev (ordre fra Christian Friis), som foranledigede indberetningerne, er dateret 17. juli 1599. Ekstrakten er sandsynligvis kladde til eller kopi af en samlet indberetning til kansleren. Indberetningen fra et enkelt sogn (Vust) synes at have ligget i ekstrakten.

Kanslerbrevet af 1599 forlangte oplysninger om decimanternes (tiendeydernes) antal og deres tilhørsforhold til kronen eller adelen. Derfor skulle personer med andel i en gård eller et bol medregnes, selv om de formelt blev opført som inderster eller husmænd; gadehusmænd i almindelighed skulle ikke anføres. »Der var problemer heri«, skriver udgiveren med rette, og han refererer en bemærkning af Horns herreds provst om det usikre i disse medbruger-indersters forhold (s. xxiii). Ekstrakten 1599 noterer, at præsterne i Horns herred ikke har antegnet, hvor der bor to i en gård eller et bol, idet »saadant saa got som aarligen kand forandris« (noten s. 157). Det sidste er formodentlig rigtigt, når et sogn tages som helhed, men er det næppe m.h.t. det enkelte landbrug. Begge brugere kan meget vel have siddet ved gård (sjældnere bol) på livstid; ofte havde en gårddeling faktisk fundet sted. Hundborg herreds provst gav i en supplerende indberetning oplysning om samtlige decimanter i de enkelte sogne; antallet forøges derved fra 319 til 335, men det er unægtelig et usikkerhedsmoment, at *en del* inderster, bl. a. i det største sogn, Sjørring, utvivlsomt i forvejen var medregnet. Tilsvarende forhold vil også i flere andre herreder ret klart fremgå af en sognevis sammenligning mellem præsternes opgivelser 1568 og 1599. Adskillige præster har anført, hvor mange decimanter der i 1599 boede på henholdsvis kronens og adelens gårde og bol, og undtagelsesvis har i 1568 præsten i Hals og 1599 nogle præster i Hillerslev herred anført navnene på samtlige gård- og bolsmænd, således at man som regel kan se, hvor der boede

mere end een mand i en gård eller et bol; Hals præst har 1568 tillige nævnt gadehusenes beboere, men overstreget er her navne på 8 inderster, der sad til leje hos gårdmænd og husmænd. Der var i Hals 1568 45 helgårde, hvoraf 10 havde to beboere.

I et kort forord skrev udgiverselskabets daværende formand, professor Aksel E. Christensen: »Udgaven har sin naturlige plads indenfor Udvalgets planer om at skaffe landets ejendomsforhold oplyst i tiden fra middelalderens slutning til de store matriklers tid under den tidlige enevælde. For det 16. århundrede kan ejendomsfordelingen intetsteds oplyses så fuldstændigt og indgående som i dette nordjyske område, takket være de gentagne præsteindberetninger til kancelliet, der herfra er bevaret langt bedre end fra andre egne af landet«. På denne baggrund er det berettiget at vente en videregående orientering fra udgiverens side end den ovenfor antydede m.h.t. medbruger-indersterne.

Et par forbehold må straks tages. Det hedder i forordet, at »landbefolkningens sociale sammensætning kommer til orde ved meddelelse om samtlige beboelser, ikke blot gårde og bol, men også gadehuse, og ved angivelse af tallet på samtlige tiendeydere i forhold til antallet af beboelser«. Gadehuse er dog normalt kun anført i 1568-indberetningerne, så her er en sammenligning ikke mulig. I Horns herred er decimanternes tal i 1599 sat lig med antallet af gårde og bol tilsammen, i Jerslev h. ser det ud, som om kun decimanterne i henholdsvis gårde og bol er nævnt, ikke ejendomstal (medmindre der ligesom i Horns h. kun regnes med 1 tiendeyder pr. gård eller bol). Også i de øvrige herreder er der sogne, hvor man må stille sig skeptisk m.h.t. pålideligheden af præsternes opgivelser.

Hvis tallene fra Horns herred var nogenlunde korrekte, ville det betyde en nedgang på ca. 12 % i ejendomsantal i perioden 1568–99, men derefter en fremgang på langt over 30 % 1599–1682 (Henrik Pedersen: *De danske Landbrug 1688*, s. 287 ff., de pågældende sogne). Især det sidste er usandsynligt, om end statistiske undersøgelser utvivlsomt i dele af Jylland vil kunne påvise en tilvækst i antallet af landbrug i det 17. århundrede – trods krigsødelæggelser, økonomiske kriser og navnlig i det sydlige Jylland voldsomt hærgende epidemier. Indberetningerne fra Horns herred 1599 opgiver sikkert for lave tal, selv om sandflugten, som der hentydes til i Asdal, Tornby og Råbjerg sogne, kan have reduceret gårdantallet en del. I Hvetbo og Hillerslev herreder, der ligesom Horns h. har en forholdsvis lang kystlinie, viser indberetningerne nogen tilbagegang i ejendomstal. De øvrige herreder har enten et praktisk talt uændret antal landbrug – det gælder Børglum, Kær, Han og Hassing herreder – eller en fremgang på 5–8 % som i Vennebjerg, Hundborg, Refs og de to Morsø herreder. Kun Jerslev, det mest udprægede indlandsherred, havde ifølge indberetningerne en betydeligt større frem-

gang 1568–99, navnlig når de ca. 50 gamle og nye »afbygger« i Jerslev, Ø. Brønderslev og Hallund sogne medregnes.

I de 7 herreder, hvor en sammenligning mellem gård- og bolantal med nogenlunde sikkerhed kan foretages for samtlige sognes vedkommende, gik gårdantallet et par procent tilbage, men bolene godt 6 % frem, et resultat af de mange nyanlæg. Jerslev herred er ikke blandt de 7, men bortset fra det store Hundslund (Dronninglund) sogn, hvor gårde og bol i 1599 anføres under eet, gik de to grupper her henholdsvis 4 og 10 % frem. Overalt må man regne med, at mange gårde med to eller flere beboere med tiden blev delt, selv om det i denne tidlige periode sjældnere kan konstateres end på landmålingens tid og gennem fæstebreve fra o. 1700. Og hvad bolene angår, forøgedes deres tal ved en oprykning af huse eller små afbygger, som det længe faldt naturligt at fritage for tiende; men der sker også en afgang, idet større bolsteder (udvidet ved nyopdyrkning?) senere bliver kaldt gårde. Interessant er den oplysning fra Hov i Hals sogn, at nogle beboere, der ikke pløjer og sår, regnes for bols mænd »for den føye eng, de haffuer at bruge« (s. 66).

Præsteindberetningerne er ikke blot en vigtig, men en lidt besværlig kilde til nordjysk landbrugs- og befolkningsstatistik i det 16. århundrede. Til det mere umiddelbart fornøjelige i udgaven hører de talrige forskellige navneformer, der ofte smager friskt af folkemålet, f. eks. stednavne som Bageswoen (Baggesvogn), Bierby (Bjergby), Lierbeck (Lerbæk), Ranirø (Rannerød), Stiennum (Stenum) m. fl. Man møder ord som »herske« (betegnelse for familie), »sted« i betydningen (et) landbrug og foruden »byg(h)« eller »bøghe« (små) »affbygger« og »ver(e)-steder«. Dialektpræget er også udtrykket »tho lille boliger« og »gaadehuus« skiftende med »gadehuus«. – Det store navnerregister (s. 249–304) er nyttigt, men man savner nogle få kortfattede ordforklaringer.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

HANS LUND: Askov Højskole 1865–1915. København, Gyldendal, 1965. 374 s. Ill. 35 kr. – J. TH. ARNFRED: Askov Højskole i Mands Minde. København, Gyldendal, 1965. 246 s. Ill. 30 kr.

Den grundtvigsk-koldske højskole er et originalt og højtskattet bidrag, Danmark har ydet den almindelige kulturudvikling, men selv om den med held er blevet omplantet til lande i og uden for Norden, har den dog sat sine hidtil skønneste blomster og rigeste frugter i sit hjemland, hvor den nu i over et århundrede har givet en betydelig del af navnlig landbefolkningens ungdom en fornemmelse af sammenhæng i tilværelsen, en samfundsforståelse og et syn på livet, som ikke blot afgørende